

NINA ALIHODŽIĆ-HADŽIALIĆ

Filozofski fakultet Sarajevo

pregledni naučni rad

Balkan kao "razvalinski pejzaž" čudovišne drugosti

Prezrivi pogled na Balkan *otkrivajuće* je naravi usmjerene prema višestrukim projekcijama, unutar kojih se „civilizacijska misija“ u raznolikim aspektima ostvaruje kako bi ovladavanje drugim, kroz konstrukciju identiteta drugosti, proizvela vlastito legitimizacijsko uporište. Takvo *središte*, koje je u dosluhu s *narcizmom*, stvara *čudovišne drugosti*. Unutar suvremene postmoderne filozofijske misli, jasno je da je razgovor o *razlikama* nužan, i to, osobito kad mislimo o fenomenu globalizacije, gdje se paradoksalno govori o stanovitom univerzalizmu, za koji smatram da je ključan termin poput zamišljenog *filtera* kroz koji nužno trebaju proći sve diskusije posvećene problemima u vezi s potlačenošću, diskriminacijom, i na koncu, „porobljavanju Drugog“ preko „imperijalizma mašte“. Istraživanje u ovome radu ima za cilj kratko podsjećanje na niz rasprava koje nastaju u posljednjem desetljeću u cilju da doprinesu preoblikovanju diskurzivno konstruirane slike o Balkanu i da znanstveno-kritičkom analizom podsjetite, da smo obvezni promisliti o dosadašnjoj *narativnoj kolonizaciji* Balkana, što nije, nažalost, samo bezazleni ekces, neutralan propust „ljudske ludosti“, već priziva / sluti čudovišna civilizacijska *pomjeranja* kakvih smo bili svjedoci stravičnih godina proteklog stoljeća. Razgovor o potonjoj temi treba usmjeriti na „dosadašnja“ iskustva u povodu *ispisivanja* balkanizma, tako što je moguće, recimo dobiti neku pragmatičnu korist iz paradoksalno-relacionističkog tretmana pojma. Afirmativno shvatanje ili pomjeranje pojma bilo bi u smjeru saznanja da uistinu postoji mogućnost da se progovori kreativnošću graničnog mišljenja. Istraživačko usmjerenje trebalo bi predstavljati znanstveni prilog prema „otkrivanju“ odnosa književnosti i ideologije, kako bi se očitala potraga za

vlastitim identitetom kroz iznalaženje konceptualno prihvatljivog diskurza *balkanizma* u kojem je *čudovišno Ja* – „bliskost presvučena distancom“.

Ključne riječi: balkanizam, ideologija, orijentalizam, postkolonijalna teorija, posthumanizam, poststrukturalizam, roman

„It is now time to shift the question of whether things share a common nature from literature itself to the theories which investigate it. What, if anything, do literary theories have in common?

What links semiotics and feminism, Formalism and psychoanalysis, Marxism and hermeneutics or post-structuralism and reception aesthetics?

One answer might be that they are all *theories*.“ (Eagleton 2012: 167)

KONSTRUIRANJE D/DRUGOG

Postkolonijalna teorija promijenila je kritički odnos prema tumačenjima književnosti ali i kulture u cjelini. Edward W. Said bio je „sekularni, opozicioni intelektualac“ i zagovornik ljudskih prava propitujući zapadne modele hegemonijskog znanja. Sukladno suvremenim raspravama poststrukturalističke teorije subjekta, njegov rad je predstavljao intelektualno putovanje kroz različite discipline. Prvi pionirski korak u jasnoj kritici moći Zapada i hegemonijskog diskursa bila je knjiga *Orijentalizam* koja se danas uzima kao temeljno polazište za afirmaciju ali i kritiku postkolonijalne teorije. Rasprave su dobrim dijelom intezivirane s obzirom na teorije i kritičke postavke o Subjektu, kao što su one Jacques Lacana, Michel Foucaulta, Jacques Derride, Paul Ricoeura i drugih poststrukturalističkih mislilaca. Sukladno postmodernoj misli koja podrazumijeva naročito isticanje razlika, pluraliteta i raznolikosti iskustava i kultura, otvoren je prostor za jedno drugačije razumijevanje čovjeka, njegova identiteta, što u krajnjoj konstalaciji predstavlja jasno stajalište kojim je Foucault u obzoru svega naprijed spomenutog, tvrdio da se nalazimo u vremenu u kojem smo svjedoci „kraja čovjeka i kraja humanizma“ (Foucault 1971: 67). Konačno, značilo je to da se i linearna koncepcija povijesti našla pod snažnim filozofskim udarom postmodernih misli.

Primjereno promijenjoj koncepciji identiteta koja je naznačena dekonstrukcijom postmodernog subjekta, orijentacija čovjeka ne može

se više konkretizirati u kontinuitetu, kako vremena tako i prostora. Said je prouzročio značajnu reviziju književnosti i njezine povijesti tako što je u zadaću proučavatelji/ca/ma usmjerio pozornost na propitivanje imperijalnog i kolonijalnog „smještanja“ književnih tekstova. Značilo je to da dopunjavajući Saidove sugestije, u cilju kritičkog osvrta, ali i teorijskog analiziranja, moramo probuditi senzibilitet za emancipaciju hibridnog subjekta kojem je prema Saidu namijenjeno komplicirano i zahtjevno breme postkolonijalnog otpora. Kada je riječ o neprestanom pomjeranju u definiciji pojma identiteta, treba navesti zapažanje koje, čini se, na koncizan i uspješan način svodi „nesvodivost“ pojma identitet u razumljivi okvir koji nam, zapravo, predstavlja polazište u cjelokupnoj raspravi o postkolonijalizmu i njemu srodnih termina.

O čemu, dakle, govorimo kada se neprestano pouzdajemo u čarobnu moć riječi – identitet?

„Taj pojam je pojnajprije izdanak njemačke spekulativne filozofije od Kanta, Fichtea, Schellinga do Hegela. U različitim značenjima on upućuje na istovjetnost subjekta i refleksije o subjektu. Identičnost neke „stvari“ potvrđena je njezinim razlikovanjem od druge „stvari“. Identitet je potvrđivanje istosti nijekanjem drugosti u istome. Nema identiteta bez razlike i obratno“ (Paić 2005: 111).

Razvidno je da je na tu filozofijsku problematiku uputila poststrukturalistička teorija, koja je prouzročila dalekosežne promjene u formi i sadržaju postmoderne i postkolonijalne književnosti. Osnovni problem koji je vezan za roman, koji držimo, još uvijek ortodoksijama strukturalizma, kao književnu formu unutar koje se projiciraju univerzalni aspekti ljudskog postojanja, je naznačen kroz *krizu prikazivanja*. Književnost se i nadalje respektira kroz njezinu mogućnost da „unatoč sukcesivnosti jezika, u mislima ujedini različite svjetove“. Kada je riječ o prirodi postkolonijalnog diskurza, postajemo svjesni da moramo intezivirati samosvijest književnog izričaja kroz naznaku da je ne samo multiperspektivno višeglasje glavni problem tog prikazivanja, već prije neiskazivost i nepredovčivost – problem koji se ni ne može riješiti unutar paradigme tog prikazivanja.

S tim u vezi, za razumijevanje suvremenog statusa i naravi književnosti

značajno je uočiti vezu koja postaje „postkolonijalno“ obilježje složenih iskustava različitih aspekata književnih tekstova kroz njezinu povijest u cjelini. Postkolonijalna teorija, na Saidovim postavkama, omogućila je interpretacije koje moraju poštivati značajan suodnos između prostora, moći i spoznaje. U tom *relacionalističkom* prostoru *preklopivosti* ključni je pojam *granice*, kao „propusnog“ prostora za različita postkolonijalna redefiniranja „ograničenih mjesta“. Poput svih suvremenih preinaka ortodoksija i apsolutizacija, koncepcija postkolonijalnih teoretičara mora poštivati strategiju *izmještanja* ili *dislociranosti*. U konačnici, to rezultira prepoznavanjem takozvanog „mjesta susreta“ tj. propusnih granica gdje se realiziraju stanovite hibridnosti diskursa koje se isprepliću.

Treba obratiti pažnju na navode u kojima Said upozorava da je u predočavanju *orijentalizma* kao specifičnog paradigmatškog znanja zapadnjačkog diskurza, od izuzetnog značaja analiza osobnih stilova unutar sveprožimajuće forme izraza. Značajno je to u funkciji odredbe statusa književnosti kao sredstva u uspostavi novog postkolonijalnog senzibiliteta koji je u dosluhu s „osloboditeljskim“ snagama postmoderne umjetnosti koja se po *samorazumijevanju* smatra prikladnom za otvaranje puteva prema *malim pričama*, fluidnim i nesvodljivim na čvrste i Velike koncepcije, kakav je klasični orijentalizam koji pripada kolonijalnoj kulturi Zapada¹.

1 „Legitimitet znanja kakvo je orijentalizam počivao je tokom XIX veka ne na autoritetu religije, što je bio slučaj pre prosvetiteljstva, nego na onome što možemo nazvati restaurativnim citiranjem prethodnih autoriteta. (...) učeni orijentalistički stav bio je stav naučnika koji je istražio niz tekstualnih fragmenata, koje je kasnije uređivao i priređivao kao što bi restaurator postavio stare crteže jedan kraj drugog stvarajući kumulativnu sliku onoga što oni implicitno predstavljaju. (...) ukratko, kao oblik rastućeg znanja, orijentalizam je, kako bi se nahranio, većinom pribegavao citiranju (...) Tako su na prilično striktan način orijentalisti posle Sasija i Lejna nanovo pisali Sasija i Lejna; (...) Iz ovog složenog novog pisanja sistematski su isključivane aktuelnosti modernog Orijenta (...) U sistemu znanja o Orijentu, orijent je manje mesto nego topos, niz referenci, skup karakteristika, čije je poreklo, reklo bi se, u citatu, ili u fragmentu teksta, ili citatu iz nečijeg dela o Orijentu, ili u deliću prethodne imaginacije, ili u amalgamu svega ovog. Direktna opažanja ili detaljni opisi Orijenta su fikcije koje su prezentirali tekstovi o Orijentu. (...) kao što sam rekao ranije, narativnoj svesti dato je da igra veoma veliku ulogu. Videćemo da će, uz svu svoju ekscentričnu individualnost, ova narativna svest završiti shvatajući, kao Buvar i Pekiše, da je hodočašće oblik prepisivanja. (...) Glavni značaj koji Nerval i Flober imaju za proučavanje orijentalističkog duha (...) leži u tome što su oni stvorili dela povezana sa onim vidom orijentalizma o kojem smo dosad raspravljali, i zavisna od njega, a u isti mah ipak samosvojna i samostalna. (...) neprestano su razrađivali svoj orijentalistički materijal i na različite načine ga uključivali u posebne strukture svojih estetičkih projekata. (...) – njihov Orijent bio je manje racionalno shvaćen, usvojen, redukovan, ili kodifikovan, a više življen, eksploatisan estetički i imaginacijski kao prostrano mesto, prepuno mogućnosti. (...) narativna svest je neprestani energični glas, koji se kreće kroz lavirinte orijentalne egzistencije naoružan (...) dvema arapskim rečima, tayeb, što je reč za pristanak, i mafisch, koji znači odbijanje“ (Said 2000: 239 – 246).

Saidova istraživanja imala su za cilj pokazati kako prikazivanje zbilje „s koje god strane“ nikada ne može biti ideologijski neutralna djelatnost. Navedenom sugestijom je izvršio znatan uticaj u posve različitim disciplinarnim poljima istraživanja, naročito je uticajnim pokazalo se njegovo analiziranje SUSRETA imperijalizma i književnosti. Probleme koje je Said naglašavao proistekli su, kao što je već naznačeno u tekstu, od konstrukcija znanja hegemonijskog liberalno-humanističkog velikog Projekta prosvjetiteljstva u kojem su ideali Razuma i Napretka skrivali imperijalne konstrukcije. **Izmišljanja D / drugog** uspješno se upisivalo u stvaranju epistemologijskih i ontologijskih distinkcija između: Istoka i Zapada, superiornog i inferiornog, što se razvijalo u mogućnost kontroliranja, pa čak i proizvodnje *drugosti* u odnosu na *sebstvo*. U psihoanalitičkoj priči koja svoje mjesto uspješno pronalazi u interdisciplinarnom dijalogu s društvenim znanostima, orijentalizam čak biva tumačen u vezi nesvjesnog kao „europski kolektivni san o Orijentu“. Orijentalizam, povezuju i s pretjeranim osjećajem superiornosti, ksenofobije i rasne predrasude što korespondira uspješno s fenomenom *narcizma* koji je jedna od uporišnih točaka psihoanalize. Time se uspostavljaju granice na kojima orijentalizam crpi svoju snagu, granice između *nas i njih*, gdje se logikom binarnih opozicija dolazi do Lacanove postavke u kojoj „svijet riječi kreira svijet stvari“ i to u smislu da „logika binarnih opozicija nije ništa doli mehanizam za *proizvođenje* pozicije drugog, a samim time i vlastite“. Lacan, koji prema vokaciji svojih analitičkih sklonosti pripada kognitivnim teoretičarima, jer zauzima poziciju između Sigmund Freudove „intraprosihčke koncepcije“ i „lingvističkog strukturalizma“, smatra da je osnovna faza u razvoju ličnosti „faza zrcala“ u kojoj dijete uči *prepoznavati se* uzimajući u obzir *pogleda drugih*. Terapeutski pristup koji se naslanja na Lacanove postavke podrazumijevao bi da se skrene pozornost na *simptome* koji predstavljaju znakove ishodišnih procesa u kojima često dolazi do konstatacija, koje su prouzročene *pogrešnim prepoznavanjem*, koji su produkti fantazije kojima se realnost *iskrivljuje*. *Uključenje u dodir ili SUSRET* – bila bi terapeutska orijentacija koju Lacan predlaže, što korespondira s postavkama postkolonijalnog *pogleda* gdje se u dosluhu s psihoanalitičkim istraživanjima može postaviti ključno pitanje, šta je to što stvara i podražava identitet određenog ideološkog polja, kakvo je, između ostalih, i orijentalizam? Posrijedi je mišljenje, da bezbroj „plutajućih označitelja“, koji označavaju

proto – ideološke elemente, strukturirano u jedno jedinstveno polje zahvaljujući intervenciji „prošivnog boda“ (Lacan ga naziva *point de capiton*), koji ih „prošiva“, odnosno zaustavlja njihova kretanja i fiksira njihovo značenje.

Orijentalizam, potom i *okcidentalizam* i, na koncu *balkanizam* su vizije koje su upozorenja naslućena Saidovim konceptom kritike orijentalizma što zahtijeva distanciranja prema čuvenom upozorenju o „postojanju predrasumijevanja razumijevanja“ kao zamke pravolinijskog mišljenja zasnovanog na binarnim opozicijama.

1. PREKORAČENJE GRANICE

Povodom posvemašnje prisutnosti Saidova pristupa ovdje treba obratiti pažnju na razumijevanja pojma *balkanizam* koji je nastao na Saidovom tragu, ali koji njegovu perspektivu čini različitom u smislu znanstvenog pojašnjenja sličnosti i razlika u poimanju problematike u teorijskom uokviravanju pitanja u vezi s Balkanom ili Jugoistočnom Europom.

Umjesto, da se ovdje prikažu stajališta recentnih studija posvećenih navedenoj problematici, mislim da se treba vratiti još jednom „razbaštinjenom intelektualcu“ koji je *politiku identiteta* obogatio raspravom o *politici prevođenja*. Said je zbog krucijalnih propusta u povijesti cjelokupnog kulturnog oblikovanja, zahtijevao da se svi tekstovi, a naročito oni koji su pokrenuli zamisao komparativističke „svjetske književnosti“ sagledaju, propitaju na nov i dinamičan način u praksi „kontrapunktog čitanja“ kao *prepoznavanja* „svega što je u igri“. U vezi s tim podnaslov *Imperijalizam mašte* (Vesna Goldsworthy) je korespondencija nastavljača Saidova puta kroz različita zemljopisna smještanja koja prekoračuju autoritativne historijske, ali i geografske granice. Sva ostvarenja koja nastaju na tragu *Orijentalizma*, shvatili bismo kao *lekcije o granici*, gdje se naša saznanja i spoznaje propituju u najrazličitijim poljima i disciplinama.

Kontrapunktualna metodologija koju predlaže Said neophodna je za čitanja dekonstrukcijske strategije pri čemu se pokazuje da je u analiziranju romana s kolonijalnim aspektima, prisutan, gotovo neprimjetan podtekst kojim pisci podupiru stavove u prilog imperijalizma. Tragom Derridaove dekonstrukcije,

„kontrapunktno čitanje“, podrazumijeva raščlambu romana u njegovoj generičkoj odrednici, u prilog čega navodim sljedeće Saidovo zapažanje:

„(...) roman nije naprosto proizvod usamljenog genija (...) on se ne sme smatrati pukom manifestacijom bezuslovne kreativnosti (...) – pokazuju da roman uopšte, a pripovest naročito, zauzima mesto regulativa u zapadnoevropskim društvima. (...) Ključni aspekt onoga što sam nazvao romanesknimosnaživanjem autoritetanije tako jednostavno vezan za funkcionisanje društvene moći i uprave; on se već u samoj pripovesti pokazuje kao normativan i suveren, odnosno kao samo – potvrđujući. To zvuči paradoksalno samo ako zaboravimo da konstituisanje jedne pripovedne teme, kako god bilo neprirodno ili neobično, još uvek predstavlja društveni čin par excellence, koji kao takav u sebi i u svojoj pozadini sadrži autoritet društva i istorije. Najprije imamo autoritet autora – nekoga ko ispisuje društvene procese na prihvaćen, institucionalizovan način, pridržavajući se konvencija, poštujući obrasce, i tome slično. Zatim imamo autoritet pripovedača čiji diskurs učvršćuje pripovest u prepoznatljivim, životnim okolnostima. Na kraju, imamo autoritet zajednice čiji je predstavnik najčešće porodica, ali takođe i nacija, neki poseban lokalitet ili konkretni istorijski trenutak. Svi ovi nivoi delovali su najsnažnije i najočiglednije upravo tokom ranog devetnaestog veka, kada se roman na do tada neviđen način otvorio prema istoriji. (...) prisvajanje istorije, istorizacija prošlosti i narativizacija društva – tri stavke koje su romanu podarile snagu – podrazumevaju takođe i nagomilavanje i raslojavanje društvenog prostora koji služi ciljevima tog istog društva“ (Said 2002: 155; 161 – 162).

Metodologijom koja počiva na dekonstruktivističkom načinu čitanja, Saidova strategija otpora nije u suprotstavljanju već u promišljenom i etički odgovornom pristupanju tekstovima koji naizgled, bezazleni, potpomažu „vladanje svijetom“ uz pomoć „akademski prihvatljivih“ diskurza. Unatoč

spoznajama o romanu kroz proturječnost sintagme „roman kao projekat slobode“, u subverzivnim ostvarenjima ove književne vrste leži izuzetan potencijal u otporu hegemonijskom stigmatiziranju „subalternih glasova“ u ostvarenjima postkolonijalnih pisaca – značajnih autora današnjice, kreatora „protudiskurzivnih praksi“ koje postaju ishodište proturječnih ili posve suprotstavljenih paradigmi.

Kao značajno pitanje postavlja se odnos dvije kategorije – orijentalizma i balkanizma, gdje o *različitostima u sličnosti* govorim zapravo o onoj snazi postkolonijalne teorije i kritike koja, možda, više nego što je to Said i mogao pretpostaviti pronalazi svoje mjesto u raznolikim diskurzima kojima propitujemo sve parametre moći na različitim stranama Svijeta. Razlika/*difference*, liminalnost svih Prijelaza su iskustva koja će poslužiti pojmovnoj orijentaciji kad je riječ o balkanizmu kroz znakovitu sintagmu sadržanu u naslovu knjige Marije Todorove *Imaginarni Balkan* / „imaginarni Balkan“.

Sažeta formulacija očevidno obznanjuje da se povodom Balkana govori o fenomenologiji „drugosti“ kroz razvidnu stigmatizaciju Balkana unutar procesa jasne stereotipizacije. Time se, također, ukazuje na poznatu matricu odnosa Gospodara i Roba, što svjedoči o modelu „proizvodnje znanja o Balkanu“. Na žalost svih nas, koji smo osjetili jezivu stvarnost balkanske nedavne ratne prošlosti, ovo fenomenologijsko polje korespondira s vanjskopolitičkim stavovima.

Prezrivi pogled na Balkan *otkrivajuće* je naravi usmjerene prema višestrukim projekcijama, unutar kojih se „civilizacijska misija“ u raznolikim aspektima ostvaruje kako bi ovladavanje drugim, kroz konstrukciju identiteta drugosti, proizvela vlastito legitimizacijsko uporište. Takvo *središte* je primjer kulturno socijalne identitarne oznake dominantnog mišljenja, i kao takvo u dosluhu s *narcizmom* stvara *čudovišne drugosti*. Misao koja je hipnotički zaslijepljena vlastitim vrijednostima, ne može zauzeti gledište izvan sebe i vidjeti se onakvom kakva doista jeste. Unutar suvremene postmoderne filozofijske misli, jasno je da je razgovor o *razlikama* nužan kao put prema dubljem razumijevanju, gdje bi se detronizirala narcisoidna „samodostatnost“ kroz transformaciju čežnje za bliskošću prema *D/drugom* i drugačijem. To je osobito bitno kada mislimo o fenomenu globalizacije, gdje se paradoksalno govori o stanovitom univerzalizmu. U tom smislu, neophodno je usmjeriti

pozornost na aktualnost diskusija u kojima se problematiziraju problemi u vezi s potlačenošću, diskriminacijom, i na koncu „porobljavanja Drugog“ preko „imperijalizma mašte“.

Na temelju dosadašnjeg iskustva u čitanju tekstova koji su posvećeni temi Balkana kroz smještanje poimanja ovog (nazovimo ga pojmom, radije nego da govorimo o njegovom stvarnom postojanju) recentnog prostora u smislu metafore. S tim u vezi, treba obratiti pažnju na znakoviti naslov zbirke radova posvećene ovoj temi: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Treba pojasniti u kojem smislu ovaj fenomen nastanka diskurza balkanizma ima posve jasne implikacije na stajališta u vezi s interpretacijom i analizom književnih djela. U tom kontekstu treba navesti zanimljiv ogleđ Vladimira Bitija gdje teoretičar na posve delikatan način povlači sličnosti u dodiru „teorije jezika kao oruđa moći“ s nastojanjem da se jezik „vrati“ „translingvalnom stanju glazbe (Nietzsche), brujanja (*le bruissement*, Barthes) romorenja (*le murmure*, Foucault), talasanja (*le moutonnement*, Foucault)“ i postavki u vezi s balkanizmom” (Biti 1994: 142).

U radu naslovljenom *Intertekstualnost spram kontekstualnosti* riječ je upravo o „diskurzivno – nediskurzivnom“ prostoru kulture, gdje Biti navodi stav Julie Kristeve o pojmu intertekstualnosti kao neminovne nužnosti svakog teksta da stupi u dijalog s mnoštvom drugih tekstova. U tom smislu reprodukcija beskonačne intertekstualnosti dovodi do „erozije“ svih metafizičkih pojmova u teorijsko-književnom diskurzu, na primjer pojmovi „*autora* (Foucault, Barthes), *djela* (Barthes), *komentara* (Foucault) i *teksta* (Barthes)“, čime se konačno ishodište intertekstualnog čitanja nadaje „*konstituitivno neizvršivom* zadaćom“. S druge strane, „*ironizacija, demonizacija, satanizacija*“ intertekstualnosti, proizašla iz želje za legitimiranjem vlastitih postupaka od strane kontekstualista, neodoljivo podsjeća na „crnu“ slutnju da „tobože europski internacionalizam (intertekstualizam) posluje istom projektivnom ideologijom kao tobože balkanski nacionalizam (kontekstualizam)“. Dakle, radi se o sličnim postupcima „ocrnjavanja“ drugog u cilju proizvodnje strukturalne matrice vlastite konstituitivne pojmovnosti koja tobože prouzrokuje „idealnu“ putanju u pristupu analizi konkretnih tekstova. U ovoj sažetoj formulaciji je na posve „prizemljen“ način razotkrivena „tradicionalna epistemologija i njezini nasljednici“. Radikalno kritičko

stajalište glasi: „U igri je naime uvijek i nešto više, tj. pitanje tko će ostvariti vlasništvo nad stvarnosti i pravo na njezinu distribuciju“ (Biti 1994: 148).

Balkanizam, poput orijentalizma ima promjenjivo značenje, u smislu da se nekada odnosi na saznanje i diskurz o Balkanu, a drugi put na kritičke rasprave u povodu objašnjenja i, na koncu, razgraničenja kategorije *balkanizma* prema *orijentalizmu*, gdje se zapravo ove dvije kategorije međusobno „osvjetljavaju“.

Podsjećam, još jednom, na utjecaj psihoanalitičke kritike na postkolonijalna „propitivanja“. Naime, u recentnim ogledima navodi se kako je Freud sistematično opisao *prostor* o kojem govorimo kroz dijagnosticiranje „paranoje malih razlika“ po čemu se diskurz o Balkanu ističe između *orijentalizma* i *okcidentalizma*, po svojoj „liminalnosti“ koji otvara u zamišljenoj ili stvarnoj provokaciji prostor za *upisivanja*. To jest ono *izmišljanje Balkana* koje uspješno prepoznaju diskurzi koji parazitirajući na „balkanskim“ kontraverzama proizvode manifestacije „pravih“ istina o Balkanu i njegovoj epistemologiji. Suprotno od Saidove koncepcije, koja u krajnjim konsekvencijama sugerira „miroljubivu koegzistenciju“, priroda *balkanizma* je mnogo bliža koncepciji u kojoj će se potencirati *razlike i paradoksi*.

Možda upravo zbog toga, Marija Todorova navodi kako je ovaj pojam postao sinonim za: „usitnjavanje, stvaranje malih međusobno zaraćenih entiteta, deestetizaciju, dehumanizaciju“ i na koncu, Balkan je *ključ* za „uništenje civilizacije“ / *bure baruta*. Značajna rasprava koju potencira Todorova u knjizi *Imaginarni Balkan*, provokacija je *par excellence*².

Umjesto da ovu činjenicu objasni jednostavno prezirom koji europski hegemonijski diskurz zauzima u klasičnoj produkciji svog legitimnog/središnjeg „poželjnog“ identiteta naspram *drugosti* koju drži za izvanjsku, da je ona „unutarnja drugost“ kojoj ne može izmaknuti, Todorova navodi tekstove u kojima se *središnje* ne poima kao „prostorna kategorija“ već kao središnja

2 „Zbog čega je usprkos tolikom bogatstvu pojmova, reči i zvukova, pridev „balkanski“ otrgnut od svoje ontološke osnove i ponovo stvoren kao apstraktan demon? Zbog čega je pretvoren u jezički korov?“ (...) *bauk* Balkana koji iz njega ne izbiva nije ličnost već ime (...) za nekog poput Deride nikada ne može doći do podudaranja reči i stvari (...) Sa tog stanovišta, predvidivo je da će se (...) „Balkan“ odvojiti od svog prvobitnog označenog i svih kasnijih označenih sa kojima ulazi u vezu. (...) on je polako već počeo da pridobija socijalno i kulturno značenje koje je proširilo njegovo označeno preko njegovog neposrednog i konkretnog značenja (Todorova 1999: 45 – 46; 77).

„zona simbola, vrijednosti i uvjerenja koji vladaju društvom“. Todorova jasno ističe da je balkanizam diskurz o „imputiranoj dvosmislenosti“, dok je orijentalizam diskurz o „imputiranoj opoziciji“. Nadalje, teoretičarka podsjeća kako se smatralo da je *most* najprikladnija metafora za ovo područje koje se uvijek prikazivalo kao mjesto križanja / raskrižja, kao spoj Istoka i Zapada – „egzotično drugo“ u „tijelu“ Zapadne Europe. Taj među-položaj i njegov granični karakter, prouzročilo je da se Balkan poima kao „etapa razvoja“, nikada u cijelosti kolonijalan, kvazi kolonijalan; polurazvijen, poluciviliziran i, na koncu, **poluorijentalan**.

Upravo ovo kratko podsjećanje na niz rasprava koje nastaju u posljednjem desetljeću u cilju da doprinesu preoblikovanju diskurzivno konstruirane slike o Balkanu i da znanstveno – kritičkom analizom podsjetite, da smo obvezni promisliti o dosadašnjoj *narativnoj kolonizaciji* Balkana, što nije, nažalost, samo bezazleni ekces, neutralan propust „ljudske ludosti“, već priziva / sluti čudovišna civilizacijska *pomjeranja* kakvih smo bili svjedoci stravičnih godina proteklog stoljeća. Razgovor o potonjoj temi treba usmjeriti na „dosadašnja“ iskustva u povodu *ispisivanja* balkanizma, tako što je moguće, recimo dobiti neku pragmatičnu korist iz paradoksalno – relacionističkog tretmana pojma. Afirmativno shvatanje ili pomjeranje pojma bilo bi u smjeru saznanja, da uistinu postoji mogućnost da se progovori „kreativnošću graničnog mišljenja“. Todorova zapaža da se za razliku od klasičnog orijentalističkog diskurza koji pribjegava ženskim metaforama, u slučaju balkanističkog diskurza ističe isključivo „muškost, primitivnost, grubost i okrutnost“. Razvidna poteškoća pojavljuje se onog trenutka kada razmislimo na koji način bi formalno premostili spomenute razlike, a da bi se iznašlo metodologijsko opravdanje da se unutar postkolonijalnih studija koje, postoje za Afriku, Indiju, Latinsku Ameriku, disciplinarno polje prema vokaciji svojih rasprava usmjeri (po prirodi stvari) prema *potčinjenom* Balkanu i time, zataška svoju intelektualnu savjest pri čemu bi vjerovatno razjasnili i zašto je *Balkan isključen* iz postkolonijalnih studija. Naime, balkanistički diskurz nije bitno uticao na intelektualne tradicije koje su institucionalizovane, prije svega prisutnost se zaustavljala na pisanju putopisne književnosti i političke esejistike, stoga problem znanstvenog proučavanja Balkana i balkanističkog diskurza zaslužuje iscrpno istraživanje uz napomenu da je balkanizam u velikoj mjeri evoluirao neovisno od orijentalizma nasuprot ili usprkos

njemu. Ako je ispitivanje postkolonijalizma do sada bilo usmjereno na Treći svijet, onda je znanstveno analitičko propitivanje balkanističkog diskurza i to s obzirom na njegov „mijenjajući“ epistemologijski identitet, praksa kojom se određuje „Prvi“ i „Treći“ svijet i gdje se „promicanje“ dosadašnjeg tjeskobnog *isključivanja* nadaje kao zahtjevan i društveno odgovoran projekat.

Na koncu, bitno je podstaknuti teorijski „razgovor“ u kojem se iscrtavaju prikazi identiteta u kontekstu suvremene književne prakse, gdje se, prema mišljenju, temeljno pokazuje narav autobiografskih oblikovanja „tekstualnih identiteta“, gdje se život pojašnjava pisanjem, a pisanje projicira na život. Ukazajući time na „zavodljivost“ autobiografskog diskurza, nakon „dekonstrukcijske i postfoucaultovske teorije“, književno-umjetnička ostvarenja se u dosluhu s ključnim postavkama postkolonijalne teorije. Usprkos tradicionalnoj, konzervativnoj ideologiji žanra, romanesknim propitivanjem identiteta se upisuje svojevrsna *literarna subkultura*, čime se upitnim postavlja žanr romana kroz privedan „projekat slobode“.

Zanimljivo je da Gilles Deleuze i Felix Guattari smatraju da historija romana kao žanra od *Don Quijotea* do danas, bitno je određena likovima i njihovim pustolovinama a sve u znaku akcentiranih *iskrivljenja* od uobičajenog. Tako su to likovi koji: „boluju od ludila ili zaborava, koji su izgubili dio vlastitog identiteta; koji više ne znaju ni kako se zovu, što traže ili što čine, amnezični, ataksični, katatonični“ (Biti 2002: 67); jednom riječju „ljudska čudovišta“ koja više nisu *iskrivljenja* nego postaju paradigme romana kao književne vrste. U konačnici treba ponovo uvesti Foucaulta, jer njegove riječi ponovno vraćaju na niz sekvenci iz romana kanonizovane literature. Foucault smatra da će, u nedostatku zadovoljavajućih spoznajnih konstanti, ljudi uvijek imati potrebu za fiktivnim, a time i za prisutnošću odrednica koje „zadiru“ u postojeće koncepcije svijeta. Stoga potreba da se ponovno u povijesti žanra svako malo pojavljuju mjesta u kojima se ne može podvući jasna granica između „unutarnjeg i izvanjskog“; gdje se dva različita pola zrcale jedan u drugom, stvarajući iluziju „trećeg“, da bi se ponovno aktivirao u ispraznosti potencijala, što na koncu, biva i njegova najveća snaga jer se ne da kontekstualno ograničiti. Foucault veliča snagu umjetnosti kao mogućnosti u kojoj se barem nakratko mogu oživjeti „potpuno nemoguće misli“. (...) „Ljudsko i čudovišno će uvijek razmjenjivati krabulje (...) jer ideja

čudovišnog već u sebi sadrži osjećaj kontigentnosti svake definicije ljudskog – činjenicu da ona nije ontološki dana već je epistemološki oblikovana.“ (Biti 2002: 64-65).

2. AUTONOMNA (NE)MJESTA U KNJIŽEVNOSTI

Neumoljiva prodornost komunikacije književnoteorijskog diskursa s veličanstvenim, autonomnim (ne)mjestima u književnosti koja izmiču primarnoj dinamici dominacije ideje o ograničenosti jezika ili tačnije neuspjeha cijelog projekta predstavljanja, sugeriraju nam da je književnost potrebno izmjestiti iz statusa gdje primjetno postaje „sredstvo razmjene“ čije se temeljne vrijednosti postepeno gube bivajući isparcelisane kontekstima. Primjećena „mjera otuđenja“ ne znači da je književne tekstove potrebno previše udaljiti od konteksta, već je prije svega riječ o tome da je neophodno reafirmirati dimenzije u kojima se rastaču granice na prošlo, sadašnje i buduće, na lokalno i globalno – na tačno označena mjesta *našeg* i *njihovog*. U širenju onečišćenog opsega nasrtaja standardizacije u propitivanju književnosti prema etičkim i političkim provjerljivostima, steže se obruč oko njezine autonomije. Bilježeći svijest o izgubljenom u načinu na koji čuva svijet u stvarnosti, a istovremeno iščezavajući u neposrednom iskustvu, Pisanje oslobađa svoju temu tako što ga njegova tema pronalazi. To je poziv, muka užitka „boli mišljenja“ gdje se daruje izgubljeno i istodobno oduzima intimno – gdje napisano udaljava, ali se udaljava kao *napisano* i tako i samo postaje vlastito drugo za Drugoga.

Vjerujem da kada govorimo o književnosti kao ideologiji, diskurzu moći gradimo nešto što se ne može „pročitati kao kulturne strukture kao oblici društvenog života, niti se može naslutiti ljudsko lice“. Mišljenja sam da književnost trebavratiti marginama i izoliranosti u tzv. „institucionaliziranu shizofreniju“ gdje se osjeti jednostavna priroda radosti tijela, užitak čula i, na koncu, klouće intelektualnog koje se tek transformira u imaginativno. Magična moć Erosa Riječi treba da učini da se slova razvesele, raspojasaju, udruže, da se slova „uglazbe“ u riječi, da se usklade s bićem teksta i tekstom bića. Literatura treba da uzmakne svom tvorcu i kontekstu i da počne živjeti život teksta ili tekst života.

Sukladno tome hipostaziraju se kritička usmjerenja u tumačenju romana

prema „otkrivanju“ odnosa književnosti i ideologije, kako bi se o(t)čitala potraga za vlastitim identitetom kroz iznalaženje konceptualno prihvatljivog diskursa u kojem je: *Ja* – (bez)mene (!). U stvaralačkom putovanju Pisca, u tkanju teksta u kojem se iskusi ništavilo i ništa, a opet i sve što pripada Biću, nastaje Priča o trenutku nevjere, o iskustvu izgubljene a naslućene vjere u *smještanje* u *iskrivljenu čudovišnu drugost*. Navedena tema omogućava interpretacije književnih ostvarenja kroz perspektivu destabilizacije kategorije ljudskosti. U tom kontekstu, svjedoci smo poststrukturalističkih revizija kao refleksije o krizi humanizma.

Dževad Karahasan u eseju *Razvalinski pejzaž kao vrt (Poetika ruševine)* pripovijeda o pokušaju klasifikacije „ruševinskog žanra“ akcentirajući najuočljiviju razliku između „novog i tradicionalnog tipa ruševine“. Pitanje koje Karahasan postavlja, čini mi se da je u dijalogu s savremenom književnom praksom u kojoj pojam *čudovišnog* ima zapaženo mjesto. I zaista se pitamo: je li teže dekonstruirati ili rekonstruirati naše propitivanje identiteta.

„Stvarno, mogu li ove zgrade koje izgledaju kao ogledala biti stare? Mogu li one pamtiti? (...) Kako čitati ruševinu ovog tipa, kako je razumjeti i kako je interpretirati? (...) Koje smislove i značenja, koji doživljaj svijeta i tip mišljenja je moguće naslutiti iz informacija koje ovakva ruševina nudi? Kojem tipu teksta jedna ovakva ruševina pripada? Da li je to uopće tekst i, ako jeste, kako ga analizirati, razumjeti, čitati?“ (Karahasan 2004: 194).

Slično tome govori i Foucault kada misli o čudovišnom kao o obliku izdaje društvenih normi; kao o nečemu što je „ne – misao“ tj. o nečemu što se nalazi izvan čovjekove predodžbe o sebi u bilo kojem stadiju spoznaje: „urođeni neprijatelj logičnosti i linearnosti; čežnja za egzotičnim, iskrivljenim, samoprotuslovnim; Čudovišno je Drugo shvaćeno u paru koji se smatra jedinstvenim oblikom“ (Gibson, 2002: 63-64).

Također, bivajući na tragu Derridine dekonstrukcije koja se usredotočila na demistificiranje gotovo svih sustava mišljenja, tj. ako se njegove pretpostavke dovedu do krajnjih zaključaka, sporazumijevanje – interakcija postaje upitna u svakom pogledu. Je li uopće moguće izići iz *tamnice* ili nam valja

osluhivati jeku koja u svojoj punini biva teško raspoznatljiva. Derrida u knjizi *Politike prijateljstva* upozorava: „...*dvostruki eho* odjekuje (...) odzvanjaju dvije apostrofe, ona koja se pripisuje Aristotelu, „mudracu na umoru“, i ona koju uzvikuje Niče u ime „živog ludaka“. (...)Dvostruki eho, bez sumnje, i mudrac i ludak, ali još i drugi jezik – a od kojeg bez sumnje očekuje da bude saslušan: „Proklet je onaj ko uopšte nema *prijatelja*, jer će njegov neprijatelj sedeti u sudu kako bi sudio. Proklet je onaj ko uopšte nema *neprijatelja*, jer ja ću biti, ja, njegov neprijatelj na dan poslednjeg suda“ (Derrida 2001: 255).

„Nova“ književnost predstavlja tekstove u kojima su *moćni svjetovi* „preplavili zbilju“, svjedočeći tako o stvarnosti gdje „umjetnost više ne imitira zbilju, nego zbilja imitira umjetnost“, gdje se mijenja ontologijska koncepcija – „čovjeka, kulture i cijele humane povijesti“, kako bi se književnost „upisala“ u kreiranje „novih metamorfoza“. Roman se oslobađa obaveza prema kanoniziranim modusima mišljenja u „tekstovima o preobrazbama, paradoksalnim koncepcijama ljudskog sastava koji se odnosi na identitet i individualnost“. U krajnjoj liniji, zadatak koji je postavljen pred potonju umjetničku formu, ali i pred književno- znanstveni rad je odgovornost prema drugome, prema drugome u sebi. Kroz tematizaciju radikalno ontologijskog konstruktivizma gdje se „*ontoludizam* – igra(e) granicom između fikcije i zbilje (...) proširuje“ u P/priči o etičkim pitanjima „miješanja fikcije i zbilje“ u svrhu kritike postojeće „svjetotvornosti“ koja biva (raz)otkrivena kroz „neautentičnost svih poredaka – književnih djela, ideologije, društva“ (Oraić–Tolić 2005: 220).

„Što se događa kad zbilja otplovi u imaginarno, a imaginarno postaje zbiljsko? (...) Kakve su političke i etičke posljedice simulacija i manipulacija zbiljom?“ (Oraić–Tolić 2005: 222).

Odgovori su zastrašujući!

„Naše se duše neće imati kamo vraćati jer ono što će iza nas ostati nisu ruševine i nije Mjesto nego Ništa. A to Ništa je, naravno, ahistorično, kao i barbari koji, umjesto historije imaju pseudo-mit i, umjesto mita imaju (mitiziranu) pseudo-historiju. (...) Iza nas će, sudeći po „ruševinskom žanru“ koji smo sposobni proizvesti, ostati samo prazna

osnova na kojoj se može konstruirati, proizvoljno izmišljati, brbljati, šta je koga volja, dakle osnova pogodna jedino za proizvodnju pseudo-mita“ (Karahasan 2004: 196).

U načelu, posthumanistički kontekst tematiziran je kroz aktualnost zbilje projicirane kao stvarnost svijeta bez empatije. Nadalje, to pomjera *granice* uokvirenih mjesta u sferi mišljenja koja se odnose i na estetiku u književnosti. Dakle, kroz sumnju u etičnost racionalizacije, uočljiva je svojevrsna posthumanistička poetika suvremenog romana. Kroz tekst, ali i kroz kontekst, suvremeni roman kao „ruševinski žanr“ konceptualno ostvaruje prihvatljiv diskurs o autonomiji književnosti. S tim u vezi, Balkan kao „razvalinski pejzaž“ s svojim (ne)mjestom konstruira diskurs balkanizma u kojem se realizira etičnost u prihvatanju *čudovišne drugosti*. Balkanizam, kao specifičan smjer unutar postkolonijalne teorije diskursa i postmoderne dekonstrukcije subjekta, može biti svojevrsan orijentir u interpretaciji književnih ostvarenja, realizirajući središnju tačku u kojoj se susreću aspekti posthumanizma kroz prostor, vrijeme i likove. Sukladno tome, kritička posthumanistika predstavlja interdisciplinarno područje gdje se „decentriranje subjekta“ propituje kroz humanističke, antropocentrične i normativne pojmove koncepcije čovjeka unutar narativa različitih diskursa. Paradoksalno, u vrtoglavom zaokretu gdje se suvremenost projicira u prošlost i budućnost, podsjećam na riječi jednog od nositelja ideje humanizma. Erasmus u knjizi *Pohvala ludosti* bilježi sljedeće:

„Ali mi oštromni mudrijaši opet prigovaraju. Tako je, kažu oni, čoveku data osobita sposobnost da poznaje nauku i umetnost, pomoću kojih umom nadoknađuje ono što mu je priroda uskratila. Kao da to uopšte liči na istinu! (...) I nauka se, dakle, uvukla u ljudski život s ostalim nevoljama, a potiče iz istog onog izvora iz koga potiče sve što je rđavo u životu, od demona koji su po njoj dobili ime, jer demon na grčkom znači mudrac“ (Roterodamus 2020: 46–47).

BIBLIOGRAFIJA

Baudrillard Jean (1991): *Simbolička razmena i smrt*. Gornji Milanovac. Dečje novine.

Biti Vladimir (1994): *Upletanje nerečenog (književnost, povijest, teorija)*. Zagreb. Matica Hrvatska.

Biti Vladimir (2002): *Politika i etika pripovijedanja* (ur.) Zagreb. Hrvatska sveučilišna naklada.

Bjelić Dušan I. (ur.) (2003): *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd. Beogradski krug.

Derrida Jacques (2007): *Pisanje i razlika*. Sarajevo. Šahinpašić.

Derrida Jacques (2001): *Politike prijateljstva*. Beograd : Beogradski krug.

Eagleton Terry (2002): *Ideja kulture*. Zagreb : Jesenski i Turk.

Eagleton Terry (1997): *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad : Svetovi.

Eagleton Terry (2012): *The Event of Literature*. Yale University Press publications.

Foucault Michel (1997): *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Novi Sad - Sremski Karlovc. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Foucault Michel (1971): *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*. Beograd. Nolit.

Gibson, Andrew (2002): „Pripovijedanje i čudovišnost“ U: *Politika i etika pripovijedanja*. ur. Biti Vladimir. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Goldsworthy, Vesna (2000). *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd. Geopoetika.

Hall, Stuart (1996): „Kome treba identitet“. U: *Questions of Cultural Identity* (ur. Hall, S. & Gay, P du). London.

Karahasan, Dževad (2004): *Knjiga vrtova*. Sarajevo. Conectum.

Lacan Jacques (1986): *XI Seminar: Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb. Naprijed.

- Lachmann Renate (2007): *Metamorfoza činjenica i tajno znanje: o ludama, mostovima i drugim fenomenima*. Sarajevo. Zoro.
- Lachmann Renate (2002): *Phantasia / Memoria / Rhetorica*. Zagreb : Matica hrvatska.
- Lyotard Jean – Francois (1991): *Raskol*. Sremski Karlovci . Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Oraić-Tolić, Dubravka (1999): “Kraj zbilje?” *Republika LV*, no. 9-10.
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005): *Muška moderna i ženska postmoderna*. Zagreb. Naklada Ljevak.
- Paić Žarko (2005): *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbarus.
- Ricoeur Paul (2004): *Sopstvo kao drugi*. Beograd. Jasen.
- Roterodamus Erasmus (2020): *Pohvala ludosti*. Beograd : Ukronija.
- Said Edward (2000): *Orijentalizam*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Said, Edward (2002): *Kultura i imperijalizam*. Beograd.
- Savić Obrad (ur.).(1988): *Filozofsko čitanje Frojda*. Beograd: Izdavačko-istraživački Centar SSO Srbije.
- Spivak Gayatri Chakravorty (2003): *Kritika postkolonijalnog uma : ka sadašnjosti koja nestaje*. Beograd : Beogradski krug.
- Šarčević Abdulah (2007): *Filozofija i znanost, povijest i kritika, fenomenologija samoiskustva, kriza vremena*. Sarajevo. Connectum.
- Todorova Marija (1999): *Imaginarni Balkan*. Beograd. Biblioteka XX vek.
- Žižek Slavoj (2002): *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb. Arkzin.

The Balkans as the "destructive landscape" of the astonishing otherness

A contemptuous view of the Balkans is of a displaying nature directed towards multiple projections that hold within themselves „civilisation mission“ enforced through various aspects in order to, by conquering others and constructing identity of the otherness, produce a proper legitimising stronghold. It, together with narcissism, creates astonishing otherness. A contemporary postmodern philosophical thought clearly finds it necessary to discuss differences- particularly when having in mind a globalization phenomena, full of paradoxes, universalism supposed to act as an imaginary filter for all discussions on submissiveness, discrimination, „conquering the Other“ by using „imperialism of imagination“. The objective of this work is to remind us of those discussions held in the last decade trying to redesign discourse images of the Balkans. Also, this work is supposed to make us use scientific and critical analysis to rethink up-to-date narrative colonisation of the Balkans which has turned out not to be a mere excess but has rather called for civilisation changes we have witnessed. If we accomplish the task to define this term with the objective to understand it fully and scientifically with new cognition that there does exist a possibility to speak up through „creativity of bordering mind“ we will make a breakthrough. Scientific research should hopefully represent an addition towards „uncovering“ the relation between literature and ideology. Therefore, we will probably be able to see an obvious search for one's own identity through conceptually acceptable discourse of balkanism in which the astonishing I is a „closeness covered with distance“.

Keywords: balkanism, ideology, orientalism, postcolonial theory, posthumanism, poststructuralism, novel

Adresa autorice:

Nina Alihodžić – Hadžialić

Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo

Univerzitet u Sarajevu; Filozofski fakultet; Franje Račkog 1

71000 Sarajevo; BiH, E-mail: ninaalihodzic@yahoo.com